

SZÁZ Pál

Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Pozsony, Szlovákia
szaz2@uniba.sk
ORCID: 0009-0004-8958-7991

PRÓFÉCIA, POLITIKA, PARANOIA

Diskurzusok Ivo Andrić Levél 1920-ból című elbeszélésének ideológiai értelmezéseiről

Proročanstvo, politika, paranoja

*Analiza diskursa u ideološkim interpretacijama Andrićevog
Pisma iz 1920. godine*

Prophecy, Politics, and Paranoia

A Discourse Analysis of Ideological Readings of Andrić's Letter from 1920

Tanulmányom olyan diskurzuselemzés, amely Ivo Andrić *Levél 1920-ból* című elbeszélésének nemzeti ideológiák által befolyásolt, torzított értelmezését vizsgálja, illetve azt, hogy ezekről a (dez)interpretációkról milyen szakmai dialógusok születtek. Volt rá példa, hogy a polgárháború idején a szerb nacionalista politikai beszédekben és a szimbolikus politikában az elbeszélést argumentumként használták. Különös diskurzus szövődött annak kérdése körül, hogy vajon Andrić e szövege (különösen a kéziratban elírt cím miatt) profetikus lenne, mintha előre látta volna a polgárháború bekövetkeztét, Predrag Palavestra ilyen olvasata nyomán egy 1997-es cikkében. Zoran Milutinović két, az Andrić-recepció ideológiai retorziót vizsgáló könyve és a recepciója nyomán vizsgálatra kerül, létezik-e tényszerűen kimutatható szerb nacionalista diskurzus Andrić elbeszéléséről. Végül Predrag Palavestra 1992-ben megjelent Andrić monográfiája kapcsán arra igyekszem rámutatni, milyen körülmények között contextualizálás szükséges ahhoz, hogy az olvasat ideologizáltságának kérdésére válaszolni tudjunk, s adott esetben elutasítsuk.

Kulcsszavak: diskurzuselemzés, Ivo Andrić, délszláv irodalom, ideologizált olvasat, nacionalista ideológia, recepció

Bevezető: A diskurzusokról

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Ivo Andrić *Levél 1920-ból* (*Pismo iz 1920. godine*) című elbeszélése, amely eredetileg a sarajevói *Pregled* első számában jelent meg 1946-ban, a szerző egyik legsúlyosabb írása. A cselekmény egyszerű: az elbeszélő gyermekkori barátjával találkozik éjjel az állomáson, s beszélgetnek, míg a vonatra várnak. Majd napokkal később levelet kap tőle, amelyben elmagyarázza, miért hagyja el Boszniát. „Bosznia a gyűlölet és félelem földje” – állítja tézisként a levélíró, s orvoshoz méltó diagnózisban részletezi a boszniai felekezetek, nemzetiségek közötti gyűlölet természetrajzát.

E sötét kórkép értelmezési hagyományát az elfogult bosnyák nacionalizmus ideologikus (dez)interpretációja markánsan meghatározza.¹ E torzító olvasatok szerint – amelyek több más szöveg mellett e novellán is alapulnak – Andrić szövegei a boszniai muszlimok gyűlöletéről árulkodnak, sőt, egyes vélekedések szerint, a nagyszerb nemzeti ideológiákat szolgálva a népiertást sugallják. Az utóbbi években több olyan tanulmány jelent meg, amely a csúsztatásokon alapuló, gyakran dilettáns bosnyák nacionalista Andrić-olvasatot a szakszerűség eszközeivel cáfolják, pl. Staniša Tutnjević, Boris Bulatović és Zoran Milutinović művei. Utóbbi teljes könyvben igyekezett e nacionalista diskurzust szisztematikusan feltárni, és szakszerűen cáfolni ezt az értelmezői hagyományt. A *Harc a múltért* (*Bitka za prošlost*, 2018) recepciója igen gazdag, noha nem az ott kritizált szerzők reagáltak a könyvre, fontos, és sokszor barokkosan burjánzó viták indultak meg annak kapcsán, amelynek eredménye Milutinović következő könyve lett, a *Fantom a könyvtárban* (*Phantom in the Library / Fantom u biblioteci*, 2022).

Említett tanulmányomban a *Levél 1920-ból* ideologizált olvasataival foglalkoztam, mindenekelőtt Rusmir Mahmutćehajić *Andrićevstvo* (2015) című könyve nyomán, a fent említett szakmai reakciókra támaszkodva (Száz 2023). Mintegy az előzőt folytatva, jelen tanulmányomban szintén diskurzuselemzésre töreksem. Csupán ezen elbeszélés értelmezési hagyományát követve arra keresi a választ, milyen szerepe volt a szerb nacionalista politikai beszédben, illetve, hogy létezik-e a bosnyákhhoz hasonló „nagyszerb” értelmezői hagyománya.

Ki mit mondott Višegradon? Az Andrićról való politikai beszéd kritikája

A *Levél 1920-ból* esetében az a furcsa anomália áll elő, hogy a szöveg szakszerű elemzéseit (pl. Dizdarević Krnjević 1998a, 1998b; Pobrić 2014; Nemec 2016; Kazaz 2014) reakciós szándék motiválta: jelesül az, hogy a politikai beszéd

¹ Ezzel egy korábbi tanulmányban foglalkoztam (Száz 2023).

által korrumpált elbeszélést megtisztítsák ettől az ideológiai hordaléktól. Az elbeszélés ugyanis az ideológiák kirekesztő szólamai és propagandája számára alkalmas eszköznek minősült.

Enver Kazaz (2014) elemzése szerint Ivo Andrić elbeszélése a boszniai kontextusban a gyűlölet és humanizmus paradoxonját vizsgálja, lefejtve az ideológikus olvasatokat. Kazaz kiemeli, hogy Max Lövenfeld, az „abszolút humanista” főszereplő a felvilágosodás és racionalizmus hagyományát képviseli, ám Bosznia szépsége és erkölcsi értékei mellett a mélyben rejlő gyűlöletet is felismeri, amelyet geológiai metaforákkal ábrázol. Ez a gyűlölet a felekezeti megosztottságból fakad, de a történet ironikus zárata – a spanyol polgárháború példája – rámutat arra, hogy a megosztottság nem kizárólag vallási eredetű. Kazaz szerint Lövenfeld „humanista utópiája” bukásra ítélt, a polifonikus narratíva pedig a boszniai gyűlöletet univerzális problémává emeli.

Az említett tanulmány szerzők közül Kazaz szentel a legtöbb figyelmet az elbeszélés politikai kihasználásának (abuse). Itt szerepel az a megjegyzés is, amely szerint Radovan Karadžić, a boszniai szerbek vezetője (korábban költő és pszichiáter) a polgárháború idején a Paléba érkező külföldi újságíróknak a *Levél 1920-ból* és a *Híd a Drinán* példányait osztogatta – itt Ivo Žanić esszéjére hivatkozik, amiről később lesz szó (Kazaz 2014, 22). Az okot könnyű kitalálni: ezzel akarta bizonyítani, hogy a „gyűlölet és félelem földje” élhetetlen, és Bosznia-Hercegovinát fel kell osztani.

Az Andrić-recepció e visszás részével kapcsolatban négy fontos tanulmányra szükséges kitérnünk, amelyek a szerző irodalmi kultuszának és recepciójának politikai manipulációját és kihasználását mutatják be, a széteső Jugoszlávia mindhárom nemzetének (szerb, horvát, bosnyák) nacionalista ideológiai fényében. Mind a négy tanulmány az ezredforduló környékén íródott, s a dolog természetéből kifolyólag mind a négyben előkelő helyet foglal el a *Levél 1920-ból* értelmezése.

A Kazaz és mások által is említett palei esetről Ivo Žanić (1996) számol be, akinek *Az író magánya* (*Pisac na osami*) című tanulmánya, e téma első feldolgozása, nem sokkal a háború után jelent meg. Az említetteken túl más példát is felhoz arra, hogyan használta ki az elbeszélést a boszniai szerb politika, és azt állítja, hogy „[a]z utóbbi években alig volt olyan, Boszniáról szóló újságcikk, amelyben ezt az elbeszélést ne idézték volna terjedelmesen, mintegy bizonyítékként arra, hogy Bosznia-Hercegovina csaknem sorsszerűen a »gyűlölet földje«, amelyet legbölcsebb lenne etnikailag felosztani”² (Žanić 2007, 31).

² Eredetiben: „Poslijedna godina gotovo da i nije bilo novinskog napisa o Bosni u kojemu pripovijetka nije opširno citirana kao krunski dokaz kako je BiH gotovo usudna »zemlja mržnje« koju je stoga najpametnije etnički podijeliti” (Žanić 1996, 53).

Zoran Milutinović (2018, 337) – akinek Enver Kazaz szóban forgó esszéjére vonatkozó kritikái meglátásairól még szó lesz – hangsúlyozza, hogy Kazaz pontatlan, Žanić ugyanis csak annyit ír, hogy az elbeszélést „angol fordításban Karadžić palei irodájában osztogatták a külföldieknek”, a Kazaz által említett *Híd a Drinán*-t pedig egyáltalán nem említi, csupán a *Levél 1920-ból* című elbeszélésről beszél.³ Tény, hogy Žanić elég általánosítóan fogalmaz, de a boszniai szerb háborús politikai abúzus egy másik esetéről is tudomásunk van.

Ezzel Celia Hawkesworth 2002-ben közölt, szintén a három nemzeti ideológia recepciós árnyékát felmérő tanulmányában találkozunk. Az esemény politikai performatív jellege világos: a *Híd a Drinán* kiadásának ötvenedik, s a szerző halálának huszadik évfordulója 1995 márciusában remek alkalmat nyújtott a szimbolikus politikának.⁴ A kulturális élet képviselői közül Dobrica Ćosić író és volt köztársasági elnök egy interjúbán a nagyszerb ideológia szolgálatába állítva használta a demonizált Bosznia-képet, s bár nem említi címén, a *Levél 1920-ból* elbeszélésre utal, a „gyűlölet földjének” emlegetése világos intertextus.⁵

Noha nem használja ezt a fordulatot, Ćosić utalása jól illeszkedik a szerb nacionalista propaganda által használt, szintén a kulturális hagyományból

³ „»Pismo iz 1920 godine« [...] se u prijevodu na engleski u Karadžićevu uredu na Palama dijelila svim strancima, masovno ju je raspačavao i srpski lobby u Londonu” (Žanić 1996, 53).

⁴ Manapság az interneten is hozzáférhető az esemény sajtótájékoztatója. Radovan Karadžić, jobbján Dobrica Ćosićtal azt állítja, hogy minden, ami a Drinán történt, gyorsan feledésbe merül, s hogy a polgárháború „kis krízis, amely minden identitásnak [közösségnek] van fejlődése során” („...mala kriza, koju svaki identitet ima u svom razvoju”). A mondat a közelmúlt Drina menti, višegradí, a hídon is zajló vérengzéseinek tudatában olvasandó. Végül abbéli vágyának ad hangot Karadžić, hogy a határ, amelyet a Drina képvisel, felszámolódjon. Természetesen itt a szerbeket elválasztó határt kell érteni. https://www.youtube.com/watch?v=q5kfQWNgrmU&ab_channel=PravdaBosna

⁵ „For today the political future of this part of the world, questions of war or peace, the civilization and progress of the peoples of the Balkans and south-east Europe, are being decided in Bosnia and Herzegovina. We are called on to be concerned for our survival in liberty, peace and democracy, by the entire opus and the life of Ivo Andrić, who was the man who wrote about human survival on the borders of three opposing religions and survival in »the land of hatred« most: and most wisely in the Serbian language.” ‘Telegraf u Višegradu’, *Telegraf*, 15 March, pp. 21–22. Idézi Hawkesworth 2002, 208.

Beszéde további részében Ćosić ezt állítja: „Из Србије и Црне Горе прешли смо у Босну Ћупријом на Дрини да у Вишеграду одамо пошту, великом писцу Иви Андрићу који је својим стваралачким духом саградио највише и најтрајнијих ћуприја на Дрини, уједињујући младобосанску Босну и Херцеговину са Вуковом Србијом и Његошевом Црном Гором. Прелазимо Дрину да у овим трагичним и расколним данима потврђујемо духовно јединство српског народа, уверени да би с тим циљем данас у Вишеграду са нама био и Иво Андрић.” A *Telegraf* említett cikkét idézi: Булатовић 2017, 35. [Szerbiából és Montenegróból ájtöttünk Boszniába a Drina hídján, hogy tisztelünk meg fejazzuk ki Višegradon a nagy író, Ivo Andrić előtt, aki alkotói szellemiségével a Drinán a legmagasabb és a legtartósabb hidakat építette fel, amelyek egyesítik az ifjúboszniai [mladobosanska] Bosznia-Hercegovinát Vuk [Karadžić] Szerbiájával és Njegoš Montenegrójával. Átkelünk a Drinán, hogy e tragikus és megosztó napokban megerősítsük a szerb nép szellemi egységét abbéli meggyőződésünkben, hogy ma Ivo Andrić is velünk van Višegradon ugyanezen céllal.]

kölcsönzött és ideológiailag korrumpált és démonizált sötét vilajet (tamni vilajet) toposzához. A harmadik tanulmányt – amely szintén mindhárom nemzeti ideológia abúzusát dolgozza fel, s több példát is hoz a toposz politikai használatára Andrić kapcsán – Staniša Tutnjević irodalomtörténész, az Andrić életmű és a boszniai próza szakavatott ismerője írta 2000-ben. Tutnjević már a polgárháború előtt foglalkozott a sötét vilajet toposzával, ekkor persze még csupán irodalmi-imagológiai szempontból vizsgálta a két háború közti boszniai próza kontextusában (Tutnjević 1989). Korábbi Andrić-tanulmányai mellett az ideologizált Andrić-olvasatok felülvizsgálatára vállalkozik *Andrić Bosznia-képe a poétika és az ideológia között* (Андрићева слика Босне на размеђу поетике и идеологије) című monográfiájában, amelybe az említett (2000-ben keletkezett) tanulmányt is felvette (Tutnjević 2019). E tanulmányok alapján egyértelmű, hogy sem a korai Andrić-recepcióban Isidora Sekulić és Milan Bogdanović recenziói⁶ nyomán, sem más korabeli, lokális témákat feldolgozó boszniai szerzők Bosznia-képéből nem vezethető le következetesen a politikai beszédben a háború idején elterjedt sötét vilajet toposz.

A 2000-ben publikált, *Ivo Andrić recepciójának nemzeti aspektusai* (Национални аспект реценције дела Иве Андрића) című tanulmányában Tutnjević kitér a bosnyák nacionalista olvasat példaira éppúgy, mint a szerb politikai vezetésben tevékenykedő, vagy azzal kapcsolatban lévő irodalmárok, akadémikusok Andrić-tal kapcsolatos megnyilvánulásaira. Ismerteti az Andrić-életmű újraállítása kapcsán szövődő diskurzust,⁷ és bővebben tárgyalja a *Višegradska staza* háborús évek alatt szervezett rendezvénysorozatát, Vojislav Maksimović író, irodalomtörténész, akadémikus és képviselő ezzel kapcsolatos megnyilvánulásait, aki 1993 októberében megnyitóbeszédében így fogalmazott:

Visszatérve most Ivo Andrićhoz, idézzük fel nagyon éleslátó észrevételeit a vallásunkból és nemzetünkéből származó hitehagyottak szörnyű késztetéseiről. Emlékezzünk csak vissza zaklatott és perverz pszichéjük és a szerb ortodox nép iránti telhetetlen gyűlöletük cizellált elemzésére. Eszünkbe juthatnak Andrić eleven irodalmi ábrázolásai a Bosznia nevű sötét vilajet népeit elválasztó mély szakadéknak.⁸

⁶ Ezek értékeléséhez fontos kritikai észrevételekkel szolgál: Milutinović 2022, 24–37.

⁷ Murat Šabanović višegradi üzletember ugyanis a háború előtt (1991. július 1-jén) szétverte az Andrić-szobrot az SDA felbujtására (Stranka Demokratske Akcije – Demokratikus Akció Pártja), lásd Zoran Milutinović: *Bosanski Rušdi*. Uő., *Bitka za prošlost, i. m.*, [13]–20.

⁸ „Враћајући се у овом тренутку Иви Андрићу, ми се присјећамо његових врло луцидних опсервација о страшним поривима отпадника од наше вјере и нације. Сјећамо се истанчаних анализа њихове поремећене и перверзне психе и незајажљиве мржње према српском православном народу. У памет нам долазе и Андрићеве снажне литерарне слике дубоких јазова који су раздвојили народе у том тамном вилајету који се звао Босна.” Idézi: Tutnjević 2000, 273.

Tutnjević a sötét vilájet irodalmiból politikai toposszá korrumpált problematikáról ezt írja:

Az ilyen jellegű recepciónak korábban is számos példája akadt, a háború alatt pedig még jobban megszorodtak, sokrétűbbé, „fantáziadúsabbá” váltak, különösen azok, amelyek ideológiailag beszűkülten a muszlimok „bűnösségére” irányultak. Természetesen nem lehetséges, és nem is lenne hasznos mindegyiket felsorolni, főleg, hogy tipológiájukra nagyon nehéz szabványt felállítani...⁹

Tutnjević tanulmánya egyébként éppen a *Levél 1920-ból* gyűlölettemájával indul. A friss háborús trauma eredményeképpen az elbeszélés „aktualitásáról” beszél, hangsúlyozva, hogy az első világháború lezárulta utánra időzített cselekmény a publikálás idejéből, a második világháború lezárulta utáni helyzetből érthető meg igazán. Tutnjević – nyilván nem egyedülként – a 90-es években a mézárslásokkal teli polgárháború alatt s azt követően teljes joggal érezhette Max Lövenfeld vélekedéseit égetően aktuálisnak:

Ha a Boszniában éppen most zajló eseményekre alkalmazzuk ezt az ország népéről szóló, rideg és rezignált, a racionális és liberális beállítottságú, európai érzékenység nézőpontjából közvetlenül az első világháború után megfogalmazott pszichogenetikai szakvéleményt, aggasztó tanulságokat vonhatunk le. Ez a gyűlöletről szóló traktátus úgy érzékelhető, mint egy precíz, háborús forгатókönyv, amely szerint Andrić pátriájának jelenlegi háborús valósága bontakozik ki drámaian a szemünk előtt, és ott helyben történelemmé változtatja azt, majd beleilleszti a kontinuitásba. Abban az Andrićtyal kapcsolatos helyzetben találva magunkat, amikor a művészi igazság a történelmi igazság nevében, illetve annak rovására kezd hatni, észrevétlenül azon gondolatnak a foglyaivá válunk, hogy Andrić mindezt már régen előre látta. [...] Vagyis az, ami jelenleg Boszniában történik, a végső bizonyítéka, koronatanúja [a szerzőnk] „helyes” művészi történelemértelmezésének, miközben műve csupán egyfajta közvetítő, valamiféle túlsorduló pohár, amelyben a negatív történelmi tapasztalat a gyűlölet tekintetében időről időre túlsordul, a történelem pedig megismétli önmagát.¹⁰

⁹ „Бројни примјери овакве рецепције постојали су и раније, а у рату су се још и умножили, постали разноврснији и »маштовитији«, поготово они идеолошки усмјерени на »кривицу« Муслимана. Није, наравно могуће, нити би имало сврхе све их набрајати, тим прије што је врло тешко успоставити неко мјерило за њихову типологизацију” (Tutnjević 2000, 272).

¹⁰ „Аплицирано на оно што се управо сада дешава у Босни, ова хладна и резигнирана психогенетска експертиза њених људи, дата из перспективе једног рационално либералистички устројеног европског сензибилитета непосредно послје Првог свјетског рата, даје узнемирујуће

Ez a bizonyos „előre látás” (predviđanje) a háború idején nyert aktualitással nemcsak Tutnjevićnek jutott eszébe. Hasonló vizsgálatot végzett Hatidža Dizdarević Krnjević *Priča i njena senka* (*Az elbeszélés és az árnyéka*) című, 1998-ban közzétett tanulmányában. A novella politikai korrumpálását és abúzusát szemlélő szaktanulmányok között utoljára hagytuk az övét, amely a más Andrić-művekről is értekezőkről eltérően kizárólag a *Levél 1920-ból* recepciójával foglalkozik, és amelyben minden objektivitása mellett a leginkább tapintható a szerző felháborodása.

Dizdarević Krnjević említi Dobrica Ćosićot, aki a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) *Ivo Andrić és kora* című kiállításának megnyitóján, 1992. október 23-án a következőket mondta: „Az andrići »Gyűlölet földje« manapság újra csupán csak a gyűlölet földje, a gonoszé, a bosszúé, és leginkább a mérhetetlen szenvedésé”¹¹ (idézi: Dizdarević Krnjević 1998b, 138). De inkább a külpolitikai esetekre összpontosít, Ćosić mellett Alain Juppét is idézi, pontosabban az akkori francia miniszterelnök a *Le Monde*-ban közzétett cikkét, amelyben nehezményezi az elbeszélés politikai kihasználását. Később fakszimilében közli Zdenko Lešićnek, Andrić szakavatott ismerőjének, a Szarajevói Egyetem tanárának helyreigazító cikkét (melyet a University London tanáraként címez) a *The Independent* 1995. október 22-i, vasárnapi számából. Ebben Marcus Tanner kommentátor október 15-én közzétett cikkét teszi helyre. A cikk végét filozofikus csattanója miatt is érdemes idézni:

Az 1920-as levél üzenete egyértelmű: nincs menekvés az emberi gyűlölet elől. A boszniai láz egy emberi betegség. Amikor a boszniai atrocitásokat nézzük, joggal gondolhatjuk: „Vérszomjas boszniai barbárok.” De jobb lenne, ha emlékeztetnénk magunkat: „Ecce Homo! – Íme az ember!” – vagy ez túl zavaró gondolat lenne ahhoz, hogy együtt tudjunk élni vele?¹² (idézi: Dizdarević Krnjević 1998b, 140).

результате. Овај трактат о мржњи доима се као прецизни сценарио по коме се пред нашим очима драматично одвија тренутна актуелна ратна збиља Андрићевог завичаја, те на лицу мјеста претвара у историју и уклапа у њен континуитет. Обухваћени ситуацијом по којој, када је Андрић у питању, умјетничка истина почиње да дјелује у име и за рачун историјске истине, непримјетно постајемо заробљеници помисли да је све то Андрић давно предвидио. [...] То јест да је управо то што се тренутно збива у Босни, коначни и крунски доказ његове »исправне« умјетничке интерпретације историје при чему је његово дјело само нека врста посредника или преливне славине којом се негативно историјско искуство у виду мржње прелијева из једног времена у друго, а историја понавља” (Tutnjević 2000, 272).

¹¹ „Andrićeva »Zemlja mržnje« danas je opet samo zemlja mržnje, zla, osveta, a najviše neizmerne patnje.”

¹² “The message [of the Letter from 1920] is clear: there is no escape from human hatred. The Bosnian fever is a human disease. As we watch the atrocities in Bosnia we might, rightly, think »Bloody Bosnian savages«. But we would do better to remind ourselves »Ecce Homo! – Behold the man!« – or would that be too disturbing a thought for us to live with?”

A korábbi három tanulmányban előkelő, a negyedikben kizárólagos helyet foglal el az elbeszélésnek a politikai közbeszéd által korrumpált értelmezése, amely a háborús események előképeként olvasva – ahogy Tutnjević fentebb utalt rá –, az elbeszélés művészi igazságát felcseréli a történelmi igazsággal, ráadásul ezt a szerzőre visszavetítve valamiféle prófétává avatja, aki „mindezt már régen előre látta”.

Mit látott előre Andrić? Sejtelmek és kételyek a cím körül

Természetesen nem Andrić az első szerző, akit az utókor a halála után eltelt időszak fejleményeinek tükrében látnokinak, vagy profetikusnak tart. Egyetlen példát említek csak, Walter Benjamin reflexióját egy Andrićtól majd egy dekáddal korábban született, ám a nála több mint fél évszázaddal korábban elhunyt pályatársa, Franz Kafka művészetére, egy 1931-es előadásában (Benjamin 2001, 142). Aktualizáló Kafka-olvasatával nem volt egyedül, hiszen ugyanő közli a Bertolt Brechttel 1934 nyarán folytatott beszélgetések jegyzeteiben partnere vélekedését, aki a karkai világól jelenkorukat olvassa ki: a totalitárius állami berendezkedés felügyelő mechanizmusait, mint a GPU, a Cseka, vagy a Gestapo (Benjamin 2001, 146–147, 150; Benjamin 1998, 107–108, 111, vö. 40). Talán még ennél is jobban illett a jelenkor valóságára a jugoszláv háború idején Max Löwenfeld üzenete a *Levél 1920-ból*. Ráadásul a művészi igazság absztrakciója és poliszém természete mellett Andrić esetében még egy konkrét nyommal is találkozhatunk, amely e prófécia vagy előrelátás mítoszát egészen nyugtalanító módon alapozza meg. Ez a nyom a kéziratához vezet vissza.

A *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 13. számában közölte újra Andrić *Tri dečaka* (*Három gyermek*) című elbeszélését, amely a szerzői életműben talán a legközelebb áll a *Levél 1920-ból* című elbeszéléshez, és amely szintén a sarajevói *Pregledben* jelent meg egy évvel később, 1947 júliusában. Attól eltérően viszont ez a szöveg korábban az életmű periferiájára szorult: az író vélhetőleg befejezetlensége, skiczszerűsége miatt nem ajánlotta (újra)közlésre, s az Összegyűjtött műveibe sem került be az írás. A *Sveske* 1997-es újraközlését követi Predrag Palavestra *Andrić jóslatainak nyomai* (*Трагови андрићевих предказања*) című kommentárja. Ebben a szóban forgó két elbeszélésen kívül említi még a *Noćni razgovor 1941* (*Éjszakai beszélgetés 1941*) című elbeszélést, amelyből hosszan idéz, nemcsak a szöveggenézis, hanem a tematikus összetartozás, a boszniai megosztottság ábrázolása okán. Az elbeszélések életművön belüli helyzetét is meghatározva ejt szót a *Levél 1920-ból*-ról. Ezzel a novellával kapcsolatban veti fel, hogy az író e három, háborút követő sarajevói időszakában született elbeszélésében (ezek között csak a tárgyunkat alkotót vette fel az Összegyűjtött műveibe!) Andrićnak

egyféle sejtelve nyilvánul meg (Palavestra 1997, 18).¹³ Palavestra részére ez a sejtelve egészen világos, az aktualizáló olvasat által egészen kézzelfogható alakot ölt; a kéziratban erre bizonyítékra vél bukkanni. Cikkében elsőként hívja fel a figyelmet arra, hogy az Andrić-hagyatékban őrzött kéziratnak¹⁴ a szerző többször is megváltoztatta a címét, amelyek közül a *Pismo iz 1992 g.* változat tűnik véglegesnek, vagyis az évszámot elírta a szerző. Palavestra misztifikáló értelmezésében ezt Andrić profetikusságának bizonyítékaként kezeli, a nemrégiben befejeződött, és az 1992-ben kirobbant boszniai polgárháborúra való utalás lehetőségét vetve fel (Palavestra 1997, 19).¹⁵

A latin betűkkel, fekete tintával írt kézirat címe *Na uskom koloseku (A keskeny nyomtávú vágányon)*, amely azonban ceruzával áthúзва szerepel. A kézirat utolsó lapjának a hátoldalán ceruzával írt cirill betűs *Мржња (Gyűlölet)* szó szerepel, amely át van húзва ugyanazzal a ceruzával, amellyel a *Писмо из 1992 г.* feliratot írták közvetlenül alatta.

Predrag Palavestra felvetésére reagálva, a kézirat kérdéseit Hatidža Dizdarević Krnjević vizsgálta egy további tanulmányában, és a címváltoztatások furcsaságaiból kiindulva azt sugallja, talán nem Andrić végzett minden változtatást. Ráadásul sokat sejtetően fogalmazza meg annak különösségét, hogy a furcsa 1992-es feliratot tartalmazó kézirat felfedezése a kilencvenes évek végéig váratott magára (Dizdarević Krnjević 2000).¹⁶

¹³ „...у току посљератног боравка у Сарајеву, под притиском тамошњих још свежих успомена на страхоте рата и дубоке талогe мржње међу људима, некако наслућивао будући нездрави мир и видео даља мрачна разрешења.” [„...a háború utáni sarajevói tartózkodása alatt, a háború borzalmainak még friss emlékei és az emberek közötti gyűlölet mély hordaléka hatására, valahogy megérezte a jövő egészségtelen békéjét és további sötét elhatározásokat látott.”]

¹⁴ A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia archívumában (Arhiv SANU, Lični fond Ive Andrića) a 192. szám alatt.

¹⁵ „Остаће зато тајна како је Андрић управо за 1992. годину, пуних педесет година раније, предвидео страшну провалу мржње у Босни, шта га је толико узнемирило да је ту злокобну визију будућности накондно пребацио у прошлост како би из свога књижевног наслеђа отклонио црне слике какве је изложио у приповеци »Три дечака.«” [„Így titok marad, hogy Andrić 1992-re, teljes ötven évvel korábban hogyan jósolhatott meg egy szörnyű gyűlöletkitörést Boszniában, s hogy mi nyugtalaníthatta annyira, hogy ezt a baljós jövőképet később átvitte a múltba, hogy eltávolítsa irodalmi hagyatékából azt a sötét képet, amelyet a »Tri dečaka«-ban ábrázolt.”]

¹⁶ „Накондно додати »наслови« остали су непознати и касније, а нису уочени ни у самој 1992. години (која се нашла у тобожњем наслову), кад је (у САНУ) прослављена стогодишњица Андрићевог рођења. »Откриће« се може приближно датирати на последње године деценије која је означила крај XX века.” [„Az utólag hozzáadott »címek« még később is ismeretlenek maradtak, és még magában (a feltételezett címben is szereplő) 1992-es évben sem vették észre őket, amikor is Andrić születésének századik évfordulóját ünnepelték a SANU-ban. A »felfedezés« nagyjából a 20. század végét jelentő évtized utolsó éveire tehető.”]

Égészen érdekes a Dizdarević Krnjević megfogalmazta kétségek utóélete – aki ugyan nem mondja ki, de sugallja, hogy talán Palavestra keze nyomát viseli a kézirat. Az eddigi legrészletesebb Andrić-monográfia szerzője, Žaneta Đukić Perišić is foglalkozik könyvében a cím problémájával, s egy hosszú lábjegyzetben igyekszik cáfolni Dizdarević Krnjević kétségeit (Đukić Perišić 2012, 400–403). Dušan Glišović könyvében egy teljes fejezeten keresztül sorolja érveit amellett, hogy a kézirat véglegesnek tartható (vagyis át nem húzott) címében az évszám pusztán akaratlan vétség, egy lapsus calami révén lett 1992. Glišović ráadásul összevetette az Andrić más kézírataiban feltűnő, hasonló módon írott, Dizdarević Krnjević által „analfabetikus”-nak tartott *Мржња* szavak formáját (amelyet a latin betűs kéziratban is rendre cirillel írt Andrić). A fejezet illusztrációiként a kézirat részleteivel támogatott argumentáció a szavak csatáját egyértelműen a lapsus calami javára és a prófécia vesztére dönti el (Glišović 2017, 94–102).¹⁷

Dizdarević Krnjević gyanúját azonban kissé korábban Enver Kazaz fentebb említett remek elemzésének kezdetén, amelyben a *Levél 1920-ból* politikai abúzusát taglalja, már kész tényként kezeli: „A nagyszerb irodalomkritika a bosznia-hercegovinai háború igazolását lelte meg benne, még a címmel is manipulált, azt állítva, hogy a kéziratban [...] Pismo iz 1992 szerepel”¹⁸ (Kazaz 2014, 21). Majd a mondat Palavestra szóban forgó és egy másik cikkét hivatkozva. Az idézett, valamint az azt követő állításokat Zoran Milutinović, a bosnyák nacionalista recepció retorzióit feldolgozó *Harc a múltért (Bitka za prošlost)* című könyvének egy fejezetében vehemenssen cáfolta. A könyvre reagáló Kazaz az Andrićról folytatott ideologizált diskurzus kritikai reflexiójának egyik legérdekesebb epizódját indította el.

Milutinović a kérdésnek egy teljes fejezetet szentel, amelynek címében Kazazt idézi (*A nagyszerb kritika manipulál a címekkel / Velikosrpska kritika manipuliše naslovima*). Elvetve Kazaz állítását, Glišović nyomán egyszerű tévedésnek tartja az 1992-es évszámot, és cáfolja, hogy bármiféle nagyszerb manipulációról lenne szó – mindössze elhamarkodottnak véli Palavestra állítását.¹⁹ Mielőtt azonban áttekinti a cím kérdése körül szövőődő, eddig a pontig általunk is vázolt diskurzusát, fontos megjegyzést tesz Palavestra tárgyalt cikkére és Andrić prófétaságára vonatkozóan. Egyrészt úgy gondolja, semmi különös nincs abban, ha egy boszniai Boszniát a gyűlölet földjének tartva Lövenfeldhez hasonló konklúzióra jut

¹⁷ Megjegyzendő még, hogy az első mondat évszámán is javítás szerepel: a szerző az 1919-es évszámot 1920-ra javította (Glišović 2017, 100–102).

¹⁸ „Velikosrpska književna kritika u njoj je pronalazila opravdanje za rat u Bosni i Hercegovini, čak i manipulirala njenim naslovom, tvrdeći da je u rukopisu [...] Pismo iz 1992.”

¹⁹ „To nije nikakva velikosrpska manipulacija Andrićevim naslovima. To je brzopletost” (Milutinović 2018, 348).

1945-ben, vagy akár 1995-ben.²⁰ Majd Palavestra életútjával és -tapasztalatával kapcsolatos megjegyzése (Milutinović 2018, 345)²¹ után ezt írja:

Mi az, ami ebben „a bosznia-hercegovinai háború nagyszerb igazolása”? Az, hogy Andrić Bosznia-Hercegovinára mint a gyűlölet földjére tekint, ahol az azonos vérű és nyelvű, három vallásra szakadt testvérek üldözik és gyilkolják egymást – amit a második világháború után lehetetlen volt elkerülni –, s hogy fél évszázaddal később visszatérve mindez valóra vált, történelmi tény. [...] Az, hogy a mostari származású szarajevói számára, aki személyes és közvetlen ismerettel rendelkezett erről a valóságról, hogy megérthette Andrić diagnózisát az azonos vérű és nyelvű testvérek közötti, a vallási megosztottságból fakadó szeretet hiányáról, s hogy ezt olyan „rémisztő és fájdalmas prófétai jel”-ként foghatta fel, ami tekintete előtt valósul meg, egyáltalán nem tűnik szokatlannak²² (Milutinović 2018, 344–346).

Leszögezhetjük, hogy a prófétaiság kérdésének eldöntésére nincsenek általános érvénnyel bíró szabályok, hiszen a jelenség az idő és a szubjektivitás függvénye, mivel azt a befogadói attitűdöt jelenti, amikor egy szépíró fiktív világában az olvasó saját korának valóságára ismer, tehát a mű művészi igazságában az olvasó kora társadalmi igazságára ismer. Visszatérve a fenti párhuzamhoz,

²⁰ „Ha egy szemlélő, mint Andrić Lövenfeldje, azt mondja, hogy Bosznia a gyűlölet földje, az nem egy tudós állítása, hanem egy boszniai szemlélő véleménye, akinek 1920-ban oka volt ezt mondani, ahogyan más bosnyákok is hasonló gondolatra jutottak 1945-ben vagy 1995-ben. Tudós, történész vagy szociológus kijelentéseként ez a kijelentés túlzónak, ezért tévesnek és értelmetlennek bizonyulna, mivel nem lehet bizonyítani. De ez a kifejezés mégis rámutat a boszniai és hercegovinai történelem egyik aspektusára, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, mert a 20. században még kétszer megismétlődött [„Kad jedan očajnik, kakav je Andrićev Levenfeld, kaže, da je Bosna zemlja mržnje, to nije tvrđenje naučnika nego izraz očaja jednog Bosanca koji je 1920. godine imao razloga da posegne za tom rečju, kao što su neki drugi Bosanci možda mogli doći do slične ideje 1945. ili 1995. godine. Kao iskaz naučnika, istoričara ili sociologa, ovaj iskaz bi se pokazao kao preteran, i zato pogrešan, besmislen jer ga nije moguće dokazati. Ali taj izraz očaja ipak ukazuje na jedan aspekt bosanske i hercegovačke istorije koji je uzaludni poricati jer se u dvadesetom veku ponovio još dva puta.”] (Milutinović 2018, 344).

²¹ „[...] Srbin iz poznate mostarske porodice, čiji su poslednji preostali članovi prognani iz Mostara već na početku rata 1992–1995. Taj grad je danas, skoro četvrt veka nakon rata, i fizički podeljen između Bošnjaka i Hrvata, a da je nekad u njemu živela i brojna srpska zajednica ostaje samo podatak za istoriju.”

²² „Šta je u ovome »velikosrpsko opravdanje za rat u Bosni i Hercegovini«? Da se Andrićevo viđenje Bosne i Hercegovine kao zemlje mržnje u kojoj istokrvna i istojezična braća, podeljena na tri vere, proganjaju i ubijaju jedni druge – koje je bilo nemoguće izbeći posle Drugog svetskog rata – vratilo kao stvarnost pola veka docnije istorijska je činjenica. [...] Da je Sarajlija poreklom iz Mostara, koji je o toj stvarnosti imao i lična, neposredna saznanja, mogao da Andrićevu dijagnozu odsustva ljubavi između istokrvne i istojezične braće, koje proizlazi iz verske podeljenosti, shvati kao »zastrašujuće i mučno proročko znamenje« koje se pred njegovim očima ostvaruje, ne izgleda nimalo neobično.”

könnyen el tudjuk képzelni, hogy Brecht a náci hatalomátvétel, s nem sokkal a hosszú kések éjszakája után, valamint a sztálini nagy tisztogatások előestéjén profetikusként érezte Kafka műveit. Hasonlóan Palavestrához, aki 1997-ben, a radikális nacionalista szólamok, a boszniai polgárháború, a mészárlások és az etnikai tisztogatások után vízióként olvasta Andrić említett műveit, s különösen a *Levél 1920-ból* című elbeszélést.

Nacionalizmus vagy paranoia? Šabotić és Milutinović polémiája

A Kazazzal folytatott eszemecserén kívül Milutinovićnak Damir Šabotić kritikájára való üzenetváltásai bizonyulnak érdekesnek nemcsak az ideológiai szerepe és az elbeszélésünk, de Palavestra által tárgyalt Andrić-értelmezése szempontjából is. Előbb ez utóbbit vizsgáljuk meg közelebbről, hogy aztán az előbbi kapcsán továbbszövődő diskurzusra térjünk ki. A hamar retrográddá váló, a valódi eszmecsere helyett a személyeskedésig fajuló csörte vizsgálatunk nézőpontja szerinti legfontosabb vitás pontokat vázolom fel a következőkben.²³

Kritikájában Šabotić egyebek mellett a Milutinović által felhasznált, a második világháborús népiertásokat feldolgozó szakirodalmát kifogásolta, valamint azt, hogy Milutinović a csetnikek vérengzéseit bosszúnak nevezi (četnička osveta), amely az 1941 nyarán történt usztasák általi mészárlásokra adott reakció volt. Šabotić szerint ez a nagyszerb szólamokra jellemző „vita az ősbűnről” (svađa o pravrivici), tehát a csetnik bűnöket reakciós jellegükkel igazolja (Šabotić 2019). Milutinović válaszában egy sor hiteles történeti munkát sorol fel, amelyek a csetnikek mészárlásait reakciónak tartják, elutasítva ezzel Šabotić vádját és azt, hogy mindez igazolás lenne, mivel elutasítja, hogy különbséget tegyen *történelmi magyarázat* és az igazolás között (Milutinović 2020, 483–540).

A vita következő fontos pontja Predrag Palavestra fentebb említett 1997-es cikke, illetve a háború után írt három elbeszélés (*Pismo iz 1920. godine, Tri dečaka, Noćni razgovor 1941*) értelmezése volt. Šabotić kifogásolja, hogy Milutinović nem figyelmeztet, hogy Palavestra a *Noćni razgovor 1941* szövegét rövidítve idézi, és szerinte ez manipulatív szándékkal történik, ugyanis a teljes idézet értelme szerinte különbözik a rövidítettől (Šabotić 2019).²⁴ Šabotić szerint a folytatást azért hagyta ki, mert az „kompromittáló Palavestra ideológiájára”. Az általa kifogásolt sorok a következők:

²³ Milutinović és Šabotić további üzenetváltásaira itt nem térek ki, mivel kevés eredményt hozott, s a *Levél 1920-ból* szoros értelmezése szempontjából sem releváns.

²⁴ A Palavestra által kihagyott szavakat Šabotić bolddal emeli ki: „– Jer služimo i zlom tuđinu i svojim ranjenim **zlim** nagonima i zabludama, i svemu i svakome, **samo ne velikim načelima Slobode, Bratstva i Jedinstva.**” [„Mivel gonosz idegent szolgálunk és saját sérült **rossz** ösztöneinket és téveszméinket, és mindent és mindenkit, **csak nem a Szabadság, Testvériség és Egység nagy elveit.**”]

...у току посљератног боравака у Сарајеву, под притиском тамошњих још свежих успомена на страхоте рата и **дубоке талогe мржње** међу људима, некако наслућивао будући **нездрави мир** и видео даља **мрачна разрешења** (Palavestra 1997, 18).²⁵

A bolddal kiemelt szavak visszhangoznak Šabotićnál, Palavestra úgy véli, Andrić a világháborút követően látta a „gyűlölet mély hordalékát az emberek között”, és a megszülető béke „egészségtelen” voltát (írja Palavestra frissiben a daytoni békeszerződés meghozatala után!). Ezek a sorok Šabotić szerint azt bizonyítják, hogy Palavestra tudatosan használta a nacionalista diskurzus topozát: „Bosznia, a gyűlölet földje”.²⁶

Damir Šabotić kritikájában arra a végkövetkeztetésre jut, hogy itt nem a nagyszerb kritikának a kéziratcímmel való manipulációjáról van szó, hanem Predrag Palavestra Andrićtal való visszaélésének tudatos szándékáról és manipulációjáról. A *Levél 1920-ból* kéziratának és címezésének kérdéséről eltekintve Šabotić a három elbeszélés értelmezésében több olyan vonást lát, amely nyomán Palavestra

...Andrićot úgy mutatja be, mint egy látnokot, aki minden feketeséget, gyűlöletet, félelmetes és baljós jövőt, egészségtelen békét, sötét megoldásokat jövendöl, így tehát nem pusztán elhamarkodottságról van szó, ahogyan Milutinović látja, hanem Andrić újabb bosszús és nacionalista olvasatáról.²⁷

Milutinović fenntartja könyve, a *Harc a múltért (Bitka za prošlost)* megállapítását válaszában is, s a gyűlölet diagnózisának nevezi a *Levél 1920-ból*-t. A benne megjelenő „gyűlölet földje” tézist és a másik két elbeszélést illetően pedig a feszültség (tenzija) fogalmának bevezetésével igyekezik leírni azt a jelenséget, amelyet a korábbi értelmezők is megfigyeltek, pl. Edin Pobrić (2014, 18–19) az egymásnak feszülő narratív hangok alkotta ironikus diskurzusról, Enver Kazaz (2014, 32) pedig a lokális vonatkozásokat univerzálissá tevő polifóniáról beszélt.

²⁵ Kiemelések tőlem – Sz. P. [„...a háború utáni szarajevói tartózkodása alatt, a háború borzalmainak még friss emlékei és az emberek közötti gyűlölet mély hordaléka alatt, valahogy megérezte a jövő egészségtelen békéjét és további sötét elhatározásokat látott.”]

²⁶ „Palavestra je svjesno pristao na retrogradnu ideološku projekciju Bosne kao »zemlje mržnje« i ovakvom interpretacijom znatno doprinio resantimanskom i nacionalističkom diskursu o Andriću” [„Palavestra tudatosan elfogadta Boszniának mint a »gyűlölet földje«-nek a retrográd ideológiai kivetítését, és ilyen értelmezésével jelentősen hozzájárult az Andrićtal kapcsolatos ressentiment és nacionalista diskurzushoz”] (Šabotić 2019).

²⁷ „Andrića predstavio kao vidovnjaka koji proriče sve sama crnila, mržnju, zastrašujuću i zlokobnu budućnost, nezdravi mir, mračna razrješenja, nije tek puka brzopletost, kako je vidi Milutinović, već još jedno resantimansko i nacionalistički zasnovano čitanje Andrića” (Šabotić 2019).

Невесул, hogy Andrić fiktív világaiból nem vonható ki egy elem, fragmentum anélkül, hogy az el ne veszítené a feszültségekre épülő komplex narratív struktúrában betöltött jelentését.

Milutinović bizonyítja, hogy a *Noćni razgovor 1941* idézet értelme nem változik meg Palavestra redukciója után (jóllehet ezek a világháború után formálódó új berendezkedés politikai jelszavai is voltak). Azt állítja, hogy a gyűlölet ábrázolása legitim írói témának számít (erre Andrićtól több más példát is felhoz), hogy szemléltesse, a történelem okot szolgáltatott a gyűlölködésre. Ezen túl pedig körütekintően, sőt aprólékosan igyekszik Gadamer fogalmával – a történelem hatásának kitett – hermeneutikai szituáció felvázolásával értelmezni Palavestra profetikus Andrić-olvasatát:

a nagy kérdés az, hogy mi kompromittált kit. Az, ami 1946-ban Andrić jövőjének számít, 1997-ben Palavestra közeli múltja vagy jelene. Emlékeztetnem kell kritikusomat a hermeneutikai szituáció fogalmára, amelyben a történelem munkál [...], mit gondolnak, milyen benyomást keltetett 1997-ben az 1946-ban megfogalmazott remény, hogy egy zászló alatt érhető el a győzelem, és hogy a jövő a helyi népek testvériségében és egységében, egyetértésében, munkájának és megújulásának harmóniájában testesül majd meg? [...] a jobb jövő történelem által kompromittált víziója ez, nem pedig a vízió kompromittálja Palavestra ideológiáját, bármi legyen is ez. Az *Éjszakai beszélgetés 1941* második részét, a vérfoltokat a falakon és a járdákon, a gonosz ösztönöket és téveszméket, valamint a testvérgyilkos örületet a történelem megerősítette. Ezért sem Andrić szövegéből nem tűnt el a „gyűlölet mély hordalékáról” szóló „tézis”, sem pedig a történelemből. A történelem csak megváltoztatta ennek a feszültségnek az egyensúlyát az *Éjszakai beszélgetés 1941*-től: 1946-ban a hangsúly a remény oldalán volt, 1997-ben viszont ezzel szemben már a diagnózis oldalán²⁸ (Milutinović 2019, 483–540).

²⁸ „...велико је питање шта је овде кога компромитовало. То што је 1946. године Андрићева будућност, у 1997. Палавестрина је блиска прошлост или садашњост. Морам да подсетим мог критичара на идеју херменеутичке ситуације и свести у којој је историја делатна. [...] шта мислите, какав утисак је 1997. године остављала нада изражена 1946. године да ће доћи до победе под једном заставом, и да ће будућност бити оличена у заједништву овдашњих народа, у братству и јединству, у слози, раду и обнови? [...] та визија боље будућности компромитована историјом, а не да та визија компромитује Палавестрину идеологију, штагод то било. Онај други део »Ноћног разговора 1941«, кржаве мрље по зидовима и плочницима, зли нагони и заблуде, и братоубилачко безумље, историја је потврдила. Дакле, нити је »теза« о »дубоком талогу мржње« нестала из Андрићевог текста, нити је нестала из историје. Историја је овој тензији из »Ноћног разговора 1941« само променила баланс: ако је 1946. године баланс могао бити на страни наде, 1997. године ту више није могао бити, него је био на страни дијагнозе.”

E gondolatmenetet folytatva világos, hogy a világháború után kötött reménytelen béke Predrag Palavestra számára 1997-ben „egészségtelen”, hiszen mint Milutinović felhívja rá a figyelmet, éppen az a gyűlölet harapózott el a nemrégén lezárult polgárháborúban, mint aminek Andrić a tanúja volt a maga korában.

Nem célom itt részletesen ismertetni a végül hosszúra nyúló, reménytelen vita részleteit, amely személyeskedésbe, s egymást nacionalizmussal való kölcsönös vádolásba torkollott. E diskurzus olvasója számára egyre kevésbé tűnik valószínűnek, hogy Palavestra cikke olyan állítást tartalmaz, amely alapján a nacionalista ideologizáló olvasat képviselőjének tarthatnánk. Ez akkor válik igazán szembeötlővé, amikor az előző fejezetben emlegetett négy, az Andrić műveinek a politikai közbeszédben való abúzusait vizsgáló tanulmányban ismertetett eseteket összevetjük vele. Palavestra nem használja Andrić szövegét arra, hogy a polgárháborút igazolja, mondatai sem manipulálják őt úgy, mint például Dobrica Ćosić, vagy Vojislav Maksimović fentebb idézett nyilvános beszédükben.

A továbbiak szempontjából Milutinović két felvetése bír majd kiemelkedő relevanciával: az első, hogy a nacionalizmus vádja eredhet paranoiából is (itt Danilo Kiš esszéjének bevezető mondataira utal: „A nacionalizmus, mindekelőtt paranoia.” / „Nacionalizam je, pre svega, paranoja”). A második pedig a szimmetria kérdése: Milutinović első válasza végén rámutat arra, hogy nem lehet Palavestrát a könyvében tárgyalt bosnyák nacionalista olvasat pandanjának tartani, hiszen nem szimmetrikus az ő elhamarkodott (Milutinović szavával: „brzoplet”) profetikus Andrić-olvasatát szembeállítani Muhsin Rizvić és Rusmir Mahmutćehajić Andrić-képével, amely azon a vélekedésen alapul, hogy szerzőnk gyűlölte az iszlámot és a muszlimokat, Boszniát a gyűlölet földjének tartotta, renegát volt, politikai opportunistaként pedig a szerb nacionalizmust szolgálta, s végső soron a bosnyákok ellen irányuló népiertást inspirálta. A második kérdés, amely az ideologizált nagyszerb Andrić-kritika létének tisztázásához vezet, a Damir Šabotić-tal folytatott polémiaival párhuzamosan merül fel szintén Milutinović könyve nyomán szövődő diskurzusban, Enver Kazaz kritikája nyomán.

Van-e szerb nacionalista Andrić-kritika? Kazaz, Veličković és Milutinović polémiaja

Zoran Milutinović *Harc a múltért (Bitka za prošlost)* című könyvének a recepciójából ítélve a munka legreaktívabb része éppen Enver Kazaz a *Levél 1920-ból* elemzését tárgyaló utolsó fejezet. Milutinović (2018, 20) maga szögezi le, hogy Kazaz nem tartozik a könyv tárgyát alkotó bosnyák nacionalista kritikusok

közé. Sőt, Kazaz maga is kritizálta a nemzeti elfogultság ideologizáló olvasatait.²⁹ A *Resantimantska kritika* című főfejezetben Milutinović a bosnyák nacionalista diskurzusnak az Oszmán Birodalom és államvallása, az iszlám iránti történelmi nosztalgiából eredő elfogultságát járja körül, rámutat az Andrić-értelmezések ebből fakadó retorzióira, valamint az iszlamizmustól inspirált olvasatok politikai hátterére. Kazaz e főfejezetben kétszer kerül szóba: előbb ezen ressentiment kapcsán, majd a tárgyalt *Levél 1920-ból* novellaelemzése kapcsán, amelyet már többször említettünk.

Fókuszáljunk most az első esetre. Kazaz az oszmán Boszniáról szóló délszláv történetírás metanarratíváit vizsgálja a foucault-i tudás/hatalom elv alapján a politikai ideológiák tükrében, a Hayden White-i metatörténelem által inspirálva.³⁰ Oszmanofób, illetve oszmanofil metanarratívát különít el, és feltárja sztereotipizáló gesztusaik természetrajzát: az oszmanofób szerint a birodalomban élő nemzetek függetlenségi törekvéseit szolgáló ideológiákból fakad. A nemzeti függetlenedést megelőző oszmán világot e szemléletmód agresszívnek, önkényesnek, elmaradottnak stb. láttatja, szemben az oszmanofil metanarratívával, amely a török világ multikulturalitásáról, vallási toleranciájáról beszél, és idealizálja a közállapotokat. Az oszmanofób metanarratíva a szerb és horvát nemzeti irodalom³¹ és történetírás emancipatorikus törekvéseit jellemzi, míg az oszmanofil Bosznia-Hercegovina emancipálódása idején, a jugoszláv hivatalos politika kereite között a hatvanas években jelentkezik, mintegy az előbbire adott válaszként.

Milutinović könyvében szakmai alapon kritizálja Kazaz fogalomhasználatát, amelyet ködösnek s pontatlannak lát, ám ezen túl alapvetően elhibázottnak tartja a gondolatot, miszerint az oszmanofil metanarratíva csupán reagálna az oszmanofóbra.³² Ezután tér rá Milutinović Kazaz elemzésére a *Levél 1920-ból*-ról,

²⁹ Az *Andrić i Bošnjaci* című tanulmánykötetről 2000 és 2001 fordulóján közölt alapos kritikát, amelyet később kötetébe is felvett. Lásd: *Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije* (Kazaz 2012, 303–326).

³⁰ *Historiografski i kulturnopovijesni metanarativi o osmanskoj Bosni* (Kazaz 2012, 108–144).

³¹ A törökök elleni harcot tematizáló olyan nemzeti klasszikusokról van szó, amelyek a bosnyák nacionalizmus számára vörös posztó erejével hatnak, pl. Mažuranić: *Smail aga Csengics halála*, Njegoš: *A hegyek koszorúja*, Gundulić: *Oszman...*

³² „Kazaz oszmanofilni narativ – philia je jedna od grčkih reči za ljubav, pa se ovo može prevesti kao »ljubav za Osmansko carstvo« – razumeva samo kao reakciju na iracionalni strah drugih od Osmanlija. Ali nije jasno da li je ta reakcija nužna, i da li je zaista prouzrokovana baš iracionalnim strahom »oszmanofoba«; ako se Srbi i Hrvati neopravdano boje Osmanlija, zašto Bošnjaci moraju da reaguju ljubavlju za Osmanlije?» [„Kazaz az oszmanofil narratívát – a philia az egyik görög szó a szerelemre, ez tehát úgy fordítható, mint »az Oszmán Birodalom iránti szeretet« – csak mások oszmánoktól való irracionális féltelme adott reakcióként értelmezi. De nem világos, hogy szükség-e efféle reakció, és valóban az »oszmánfóbiától« való nagy irracionális féltelme okozza-e: ha a szerbek és horvátok indokolatlanul félnek az oszmánoktól, miért kell erre a bosnyákoknak az oszmánok iránti szeretettel reagálniuk?»] (Milutinović 2018, 335–336).

amelyben szintén megjelenik az oszmanofil-oszmanofób metanarratíva gondolata. Itt fogalmazza meg Kazaz a bosnyák nemzeti elfogultság reaktivitásáról szóló állítást, miszerint a bosnyák nacionalista kritika pusztán reagál a nagyszerbre. Vagyis, hogy az oszmanofób szerb nacionalista diskurzus reakciós jelenségének tartható a Kazaz által is kritizált Šukrija Kurtović és Muhsin Rizvić olvasata (Kazaz 2012, 312–314, 323), illetve a Kazaz esszéjének megfogalmazásakor frissen kiadott Rusmir Mahmutćehajić nevével jelölt bosnyák „iszlamocentrikus és oszmanonosztalgikus” diskurzus is (Kazaz 2014, 21–22). A nagyszerb oszmanofób metanarratívára Kazaz szerint a bosnyák nacionalista kritika az oszmanofíllel reagált. Logikája következetes: az oszmán világ iránti nosztalgikus elfogultság miatt démonizálták Andrić műveit, kritizálva az abban ábrázolt oszmán világ valóságát, s hamisítással és iszlámellenességgel vádolva írónkat. Kazaz szerint a kilencvenes években Andrić művei is egy kicsit háborús Boszniává, ideológiai csatatérre váltak.³³

Milutinović annak a gondolatnak a jogosságát vitatta, amely szerint a bosnyák ideologizált értelmezés reakciós lenne, sőt, egyenesen azt állítja, hogy egyáltalán nem létezik „nagyszerb irodalomkritika”, amely az Andrić műveiről szóló diskurzust ideologizálná, ez „puszta kitaláció, hogy hamis szimmetriával váltsa ki az Andrićról folytatott bosnyák nacionalista diskurzust, s így hamis képet mutasson a két nacionalizmus Andrić-értelmezésért folyó harcáról, és megerősítse azt az elképzelést, miszerint a bosnyák nacionalizmus mindig csak valami reakciós jelenség.”³⁴ Kazaz állítása a reaktivitásról ellentmond a kauzalitásnak: egyetlen tényszerű példája az állítólagos nagyszerb diskurzusnak, hogy Radovan Karadžić Palén a *Levél 1920-ból*-t osztogatta az újságíróknak, nem lehet kezdeményezője a bosnyák diskurzusnak – véli Milutinović, hiszen az Andrić elleni bosnyák ideológiai elfogultság jóval korábban indult, ráadásul a bosnyák nacionalista kultúrpolitika kanonizált szövegei (pl. Muhamed Filipović „bosnyák szelleme”) is korábban íródtak (Kazaz 2014, 342–343).³⁵

³³ „Andrićeva literatura tada je postala topos u kojem se bošnjački i srpski nacionalizam sukobljavaju kao dvije neprijateljske ideologije koje Andrićevu književnost vide na isti način, mjere istim mjerilima i identično koriste u svoje svrhe. Razlika je samo u njihovoj snazi, a model kulturalizacije ideologije i politike potpuno je identičan u oba nacionalizma.” [„Andrić életműve ezután olyan toposz lett, amelyen a bosnyák és a szerb nacionalizmus, mint két ellenséges ideológia ütközik meg, amelyek Andrić életművét egyformán látják, azonos mércével mérik, és egyaránt saját céljaikra használják fel. A különbség csak az erejükben van, de az ideológia és a politika kulturalizálásának modellje mindkét nacionalizmusban teljesen azonos.”] (Kazaz 2014, 22–23).

³⁴ „...je izmišljena da bi lažnom simetrijom iskupila bošnjački nacionalistički diskurs o Andriću, i tako predstavila lažnu sliku o sukobu koji dva nacionalizma vode svojim interpretacijama Andrića, te osnažila predstavu o bošnjačkom nacionalizmu kao uvek samo reaktivnom” (Milutinović 2018, 341–342).

³⁵ Utalás Muhamed Filipović 1967-es *Bosanski duh u književnosti, šta je to* című esszéjére.

A *Harc a múltért* (*Bitka za prošlost*) kritikai recepcióját tekintve jellemző módon nem a könyv tárgyául szolgáló bosnyák nemzeti kritika prominensei nyilvánultak meg. Enver Kazaz, akit nem sorol közéjük a könyv, azonban reagált az őt kritizáló részre, s ez tanulságos üzenetváltást eredményezett. Kazaz válaszul írt cikkében egyebek mellett hangsúlyozta, hogy a könyvben hivatkozott elemzésében nem nagyszerb irodalomkritikáról, hanem recepcióról beszélt (Kazaz 2018). Milutinović válaszában emlékeztette őt, hogy pontosan idézett, a novellaelemzésében nagyszerb *kritikáról* volt szó. Milutinović másodszori felszólítására, hogy ha létezik nagyszerb kritika, nevezze meg Kazaz a képviselőit, az érintett fél nem reagált.³⁶

A szakmai irodalomkritikát valóban meg kell különböztetnünk Andrić műveinek a tágabban értelmezett recepciójától, amelybe minden befogadói megnyilvánulás beletartozik, a politikai beszéd is. Kétséges azonban – s e kétely már fentebb Dobrica Ćosić példája esetében is felmerül –, hogy az irodalom intézményrendszere, amely a politikai hatalomnak van kitéve, és a szakkritika között vonható-e egyáltalán éles határ, hiszen az Andrićról értekező irodalmárok gyakran intézményi vagy politikai funkciót tölthettek be – s erre a későbbiekben is látunk majd példát.

Enver Kazaz helyett Nenad Veličković reagált Milutinović felszólítására, aki a *The Serbian Discourse on Ivo Andrić: Some Traces of a Collective Trauma* című tanulmányában a nagyszerb Andrić-kritikát mutatja be számos példával. Veličković az oszmán idők történelmi emlékezetét a kollektív trauma szempontjából próbálja értelmezni. Ezután pedig retrospektív módon, a mából az időben visszafelé haladva a szerb Andrić-kritika szövegeinek sorát állítja fel, a legtöbbször szemléltető idézetekkel. A kilenc idézett kritikus között olyan nevekkal találkozunk, mint Petar Džadžić, Zoran Konstantinović, vagy éppen Predrag Palavestra – így jut el végül Andrić első kritikusaiig (Isidora Sekulić és Milan Bogdanović). Az így felállított diskurzus Veličković állítása szerint:

³⁶ [„Létezik »nagyszerb« irodalomkritika Andrićról? Valószínűleg nem létezik, mint ahogy nincs »nagybosnyák« sem. A kritika, valljuk be, kritika. Minden bizonnyal lehetne olyan, Andrić alap gondolataival és világnézetével (valószínűleg Bosznia-Hercegovináról alkotott felfogásával is) ütköző ideológiai elemeket találni, amelyeket Milutinović meggyőzően és szenvedélyesen magyarázott. De hogy a háború alatt, 1992 és 1995 között (nem csak) a szerbek politikai és katonai vezetői által visszaéltek vele, tagadhatatlan dolog. Az is kétségtelen, hogy Ratko Mladić YouTube-történész (vö. <https://www.youtube.com/watch?v=QflnjIjNoT4Q>) legalább részben hőseposzokon nevelkedett. Az irodalomtörténész és az általános történetíró tehát Bosznia-Hercegovina százkilencven évvel azelőtti képet vetít előre, és lakosait, bármit mondjon is Zoran Milutinović, valóban töröknek nevezi. Amikor ilyenekről beszélünk, már nem Andrić nagyszerb recepciójáról, hanem Bosznia-Hercegovina nagyszerb percepciójáról beszélünk. Remélem, vitathatatlan, hogy ugyanolyan mértékben létezett, mint Nagy-Horvátország (Mate Boban) vagy Nagy-Bosznia (Alija Izetbegović).”] (Beganović 2018).

Nyilvánvaló, hogy létezik egy *szerb olvasata Andrićnak*, amely Andrić művét használja (vagy kiváltó okként kezeli) a szerb nép kollektív traumájáról szóló narratívák megalkotásához. / Ezt az olvasatot, akárcsak a bosnyák olvasatot, a következők jellemzik: a) a tényekhez és bizonyítékokhoz való laza hozzáállás; b) a logikával ellentétes vélemény; és c) egy olyan értelmezés, amelyet látszólag semmilyen módon nem köt az, amit értelmez – legyen az történelem vagy Andrić művei³⁷ (Veličković 2020, 433–453).

Majd a részletezésből kiderül, hogy ezt a diskurzust a történelmi revizionizmus jellemzi: az iszlámra való áttérésnek betudható degenerációról és sötét, patológikus jelenségekről beszél, Boszniát pedig a gyűlölet földjének tartja. Veličković szerint tehát nemcsak hogy létezik szerb nacionalista kritika a bosnyák mellett, amely egyaránt kihasználja Andrićot, de Kazaz állításához hasonlóan, a bosnyák nacionalista kritika szerinte is reaktív.³⁸

Milutinović 2022 májusában kétnyelvű könyvvel igyekezett megválaszolni a kérdést. A *Fantom a könyvtárban* (*Phantom in the Library / Fantom u biblioteci*) című könyvében Veličković tanulmányának terjedelmes felülvizsgálatát végzi el precízen rekontextualizálva az általa használt elméleteket, és az Andrić-recepció általa hivatkozott szövegrészleteit. Milutinović – korábbi nézete mellett kitartva – elveti a szóban forgó állítást, miszerint létezne nagyszerb Andrić-kritika, és meggyőzően cáfolja a reaktivitás hipotézisét. Milutinović szorosan Veličković nyomán halad: rámutat az alapul vett kollektív traumaelmélet elhibázott használatára, majd filológiai alapossággal veszi sorra a kritikusok megnyilvánulásait, amelyeket gyakran kontextusukból kiragadva szerepeltet Veličković, vagy pusztán projektálja a nacionalista felhangot. Milutinović ezen állítását a történeti-társadalmi kontextusok, az irodalom- és értelmezéstudomány elméleteivel meggyőzően támasztja alá. A reaktivitás elve megdőlni látszik: Veličković

³⁷ “Evidently, there is a *Serbian reading of Andrić*, which uses Andrić’s work (or treats it as a trigger) for constructing narratives about the collective trauma of the Serbian people. / This reading, equally as the Bosniak one, is characterized by: a. a casual attitude towards facts and evidence; b. an opinion contrary to logic; and c. an interpretation that does not seem to be bound in any way by what it interprets – be it history or Andrić’s works.”

³⁸ “It is quite possible that everything that the Serbian nationalist reading casually attributes to Andrić is taken for granted by the Bosniak one. Both nationalisms exploit Andrić. The former claims that which it previously distorted to adapt it to its needs as true, whereas the latter attributes these distortions to Andrić by personifying the entire enemy discourse in a single person to aim at an easier target.”

[„Könnyen lehet, hogy minden, amit a szerb nacionalista olvasat lazán Andrićnak tulajdonít, a bosnyák olvasat magától értetődőnek tekinti. Mindkét nacionalizmus kihasználja Andrićot. Az előbbi azt tartja igaznak, amit korábban elferdített, hogy a saját igényeihez igazítsa, míg az utóbbi ezeket a torzításokat Andrićnak tulajdonítja, megszemélyesítve az egész nemzetet, ellenséges diskurzust egyetlen személyben, hogy könnyebb célpontot találjon.”] (Veličković 2020, 453).

kilenc kritikusából egyet, Rade Lalović közlését annyira komolytalannak tartja Milutinović, hogy elutasítja a pusztá elemzését is. Az ideologizáltságát azonban nem tagadja. A maradék nyolc kritikusból pedig csak Nikola Koljević Andrić-könyve esetében merül fel a nacionalizmus alapos gyanúja:

Koljević – nacionalista *politik*us volt, de Andrićról szóló műveiben Veličković képtelen volt bármiféle, akár egyetlen nacionalista vonást találni; ami a többi nyolc szerzőt illeti, vagy nem találunk semmilyen bizonyítékot nacionalista tendenciáikra, vagy éppen arra van bőséges bizonyítékunk, hogy nem voltak nacionalisták³⁹ (Milutinović 2022, 113).

Milutinović arra hívja fel a figyelmet, hogy a bosnyák nacionalista kritika a *Bitka za prošlost*-ban tárgyalt képviselőinek szinte mindegyike megelőzi időben az általa is ideologizáltnak elismert Rade Lalović 2018-as közlésének keletkezését. Vagyis nem lehet a bosnyák nemzeti olvasat a szerb reakciója, hiszen ez ellentmondana a kauzalitásnak. Ráadásul e bosnyák szerzők közléseiben teljesen hiányoznak a nagyszerb diskurzusra utaló referenciák.

A Veličković és Milutinović eszmecseréjében a *Levél 1920-ból*-nak nem jut központi szerep, ezért a vita részletesebb ismertetésétől itt most eltekintek. A folytatásban csupán egyetlen szereplőre, a Veličković által a szerb nacionalista kritikusok sorába helyezett Predrag Palavestrára fókuszálnék.

Hol a határ? Palavestra esete

Palavestra nem a fent taglalt 1997-es rövid kommentárja, de Andrićról szóló korábbi könyve (*Књига о Андрићу*) miatt vált vita tárgyává, illetve ennek *Andrić Európa felé fordulása* (*Андрићево обраћање Европи*) című fejezete miatt sorolja Veličković a nacionalista kritikai megnyilvánulások közé.

Tény, hogy Palavestra az első háborús évben, 1992-ben Belgrádban megjelent Andrić-könyvének ez a fejezete kimondottan politizál, ellentétben az irodalmi elemzéseket tartalmazó többivel. Az esszéisztikus reflexió saját korának eseményeire reflektál, Andrić írói világának aktualizáló értelmezésére tesz kísérletet. Így állítja egymás összefüggésébe Bosznia-Hercegovina függetlenedését és Andrić Bosznia-képét. Esszéisztikussága tehát magában foglalja a fejezet szubjektív jellegét, ugyanakkor mégiscsak tárgyilagos értekező szövegről van szó. Palavestra meglehetősen romantikus elképzelésre alapoz: szerinte Európa nem hallotta meg Andrić figyelmeztető szavát, Boszniáról szóló üzenetét a Nyugat

³⁹ “Koljević – was a nationalist politician, but Veličković was not able to find anything remotely nationalist in his works on Andrić; as regards the other eight authors, we are either not offered any evidence of nationalist tendencies. or have plenty of evidence that they were not nationalists.”

ignorálta. „...érdekes lenne megvizsgálni, milyen hatása volt Ivo Andrić irodalmi recepciójának az Európai Közösség országaiban, amelyek a volt jugoszláv állam krízisét kezelték, Bosznia függetlenségének elismerésével pedig lehetővé tették az ottani háborút és népiirtást”⁴⁰ (Palavestra 1992, 234). Palavestra kritizálja Bosznia efféle körülmények és feltételek mellett megvalósuló függetlenségét, amely szerinte „a modern nyugati diplomácia eddigi legnagyobb politikai kudarca volt”⁴¹ (Palavestra 1992, 227).

Veličković azt állítja, hogy „[a] fejezet illusztráció a szerb irodalom nyolcvanas évekbeli populista hullámára jellemző sztereotípiák katalógusából” (Veličković 2020, 142). Kifogása szerint Palavestra arra használja értelmezését, hogy „Boszniát a gyűlölet földjeként” mutassa be, amely veszélyt jelent Európára nézve – s erre a veszélyre figyelmeztetett Andrić. Veličković állításainak felülvizsgálata során Milutinović megjegyzi, hogy a nagyszerb kritika állítólagos toposzai nem szerepelnek Palavestránál, hiszen sehol sem mondja például, hogy a muszlimok degeneráltak lennének az áttérésnek köszönhetően, s azt sem állítja, hogy Bosznia a gyűlölet földje lenne (Milutinović 2022, 83). Andrić disszertációját és Bosznia-képét illetően abból indul ki, hogy Palavestra történelmi dokumentumként kezeli azt, ez pedig nem a (nagy)szerb olvasat jellemzője, hiszen több bosnyák kritikusnál (pl. Enver Kazaznál) is előfordul. Palavestra ugyan Andrić-értelmezésében csöppet sem rajzol hízelt képét a török idők Boszniájáról – sőt, egy vitatott helyen a szerbek elleni török (hatalom) népiirtásról beszél Andrić doktori disszertációja kapcsán – történelmi hitelességét azonban helytelen lenne kétségbe vonni.

Milutinović (2022, 87–89) egy sor elismert (politika)történeti szakmunkát idézve (Steven L. Burg és Paul S. Shoup, Susan L. Woodward, Xavier Bougarel, David N. Gibbs, Peter Gowan) bizonyítja, hogy Palavestra kritikus meglátásai a nyugati diplomáciát és Jugoszlávia szétesését illetően valóban helytállóak. Palavestra e fejezetben nem nacionalista alapon kritizálja Bosznia-Hercegovina függetlenedését, hiszen nem a szerb dominancia pozíciójából fogalmazza meg észrevételeit, hanem az etnikumok és felekezetek közti kényes egyensúly, a boszniai multikulturalizmus megbomlására figyelmeztet. Konkrétan pedig az iszlámizmus, illetve a vallásjogon alapuló, de európai szempontból konzolidált iszlám állam megszületésének veszélyére, miközben a boszniai muszlimok önrendelkezési jogát megerősíti. Alija Izetbegović *Islám nyilatkozatából* (*Islamska deklaracija*) idézve kritizálja az iszlámizmust, amely azt a boszniai multikulturalizmust fenyegeti, amelyet műveiben Andrić is ábrázolt, beteljesítve a „hidak

⁴⁰ „Могло би бити занимљиво да се испита каквог је утицаја имала књижевна рецепција Иве Андрића у земљама Европске заједнице које су решавале о кризи бивше југословенске државе и признавањем независност Босне омогућиле тамошњи геноцидни рат.”

⁴¹ „...досад највећи и најопаснији политички промашај модерне западне дипломатије.”

poétikáját”, és amely az andrići örökséget elutasítja, vagy el is pusztítaná (Palavestra 1992, 228, 236–241, 277). Ebben testesül meg az a dialogikus viszonyulás, amely Palavestra szerint kiutat biztosít a gyűlöletből és a félelemből (Palavestra 1992, 279). Mi lenne hát ebben a nacionalizmus, ha mint Milutinović bizonyította, számos szaktanulmánnyal alátámasztható nézetének tárgyilagossága. Azt viszont joggal vethetjük ellen, hogy Palavestra három felekezet közül csak az egyik radikalizmusát kritizálja, s nem említi a szerb oldal felelősségét a háborúban.

Ezek mellett azonban Palavestra többször is használja a tamni vilajet toposzt, s több művét sorolva a *Levél 1920-ból*-nak szerinte „kifejezetten esszéisztikus és programszerű jellege van, [...] alappilléret képviseli a lassan megszerzett, nehéz és figyelmeztető víziójának a balkáni sötét vilajetről és a misztikus boszniai végzetről a nyugati és keleti civilizáció találkozásában”⁴² (Palavestra 1992, 243). Később megállapításokat tesz Bosznia és gyűlölet viszonyáról, és Andrić megsejtései is szóba kerülnek – igaz, nem olyan explicit módon, mint 1997-es cikkében. Ezek mind olyan témák és szólamok, amelyek a háború alatti szerb recepcióban sorra előkerülnek Andrićtal kapcsolatban a Palavestrát követő években – pl. Vojislav Maksimović és Dobrica Ćosić megnyilvánulásaiban (Tutnjević 2019, 271–278; Bulatović 2017, 33–37).

Palavestra könyve fejezetének egy pontján Ivo Andrić angolul írott, posztumusz kiadott, Adeline Paulina Irby Boszniáról szóló írására reflektáló esszéje kapcsán a boszniai gyűlölet és mentalitás eredetét a rossz oszmán berendezkedés hosszú hatásában ismeri fel. Úgy gondolja, Andrić „megérezte, sőt felismerte” azt az erőt, amely a balkáni emberre hatott, a „félelem és gyűlölet erejét”, majd ezután hosszasan idézi a *Levél 1920-ból* gyűlölet-diagnózisát, amely szerint a boszniai ember nincs tudatában a gyűlöletnek, amely benne él.

A boszniai gyűlölet misztikája itt mint az élet fő, belső lényegeként, velejeként való felfogása és bemutatása szerepel, amely kibékíthetetlen részekre van osztva. Mintegy valamiféle metafizikai konstansként, amelyet sehogy sem lehet megváltoztatni, mivel állandóan újra és újra megjelenik, és elpusztíthatatlan, sötét visszáján keresztül erősíti meg a különböző vallások és kultúrák gyümölcsöző találkozásának színét⁴³ (Palavestra 1992, 275)

⁴² Az oszmán Bosznia-Hercegovina kultúráját feldolgozó posztumusz megjelent disszertáció a bosnyák nacionalista kritika céltáblája, vö.: Milutinović 2018, 295–309.

⁴³ „Босанска мистика мржње ту је схваћена и представљена као главна унутрашња срж живота, раздељеног на непомирљиве делове. Као нека врста метафизичке константе, која ничим не може изменити јер се увек поново јавља и потврђује кроз неуништиво црно наличие плодног сусрета различитих вера и култура.” Máshol pedig így fogalmaz az elbeszélésről, hogy abban „...Andrić a balkáni szellemiség sorsáról és átkozottságáról [írt] »a Nyugat tükrében«...» [...] »Андрић је о судбини и проклетству о балканске духовности у »западњачком огледалу« писао...»] (Palavestra 1992, 266).

– írja az elbeszélés gyűlölet-diagnózisáról, majd abból a passzusból idéz, amely a négy felekezet egymás iránti gyűlöletére négyszeres szeretetet javasol.

Az elbeszélést Palavestra egyéb példák mellett beilleszti az alapelgondolásába, s úgy értelmezi, mint Andrić Európának címzett figyelmeztetését. Szerinte a Nyugat nem hallotta meg arra vonatkozó üzenetét, hogy nem szabad a gonosz „boszniai Pandora-szelencéjével”⁴⁴ játszodozni. Az esszé ezután az aktuálpolitika és a háborús állapot felé fordulva erősíti meg a fentebb elhangzott téziseket az iszlamizmus fenyegetésével, Bosznia függetlenedésével és a multikulturalizmus egyensúlyával kapcsolatban.

Palavestra könyvének e fejezete kapcsán annak kérdése, hogy manipulálja, vagy ideologizálja-e Andrić Bosznia-képét, vagy hogy olvasata nacionalista-e, nemcsak a Veličković és Milutinović között szövődő diskurzusból merült fel. Boris Bulatović az ideologizált Andrić-olvasatokat vizsgáló hosszú tanulmányában a háborús szerb Andrić-recepciót tárgyalva keríti sorra Palavestra esetét. Bulatović a fejezet ismertetése után azt a tanulságot vonja le, hogy kijelentései ugyan vitathatóak, de „...nem azzal a céllal hangzott el, hogy érvként szolgáljanak Bosznia-Hercegovina etnikai felosztása mellett, hanem a boszniai etnikai megosztottság leküzdése és a »csonka« jugoszláv közösség megőrzése mellett apellálnak”⁴⁵ (Bulatović 2017, 39). Bulatović szerint éppen Palavestra esete (valamint Wayne S. Vucinich/Vojislav Vučinić tárgyalt esszéje) bizonyítja, milyen rizikós Andrić egyes műveinek aktualizáló újraolvasása specifikus politikai kontextusban.

Valóban kockázatos, hiszen Palavestra a nagyszerb ideologizált olvasatokhoz veszélyesen közel kerül. Nem a szerb nemzeti egységet vizionizálja (mint Dobrica Ćosić), hanem a hagyományos boszniai multikulturalizmusról beszél. Azt sem állítja, hogy a boszniai muszlimok degeneráltak lennének, és gyűlölnék a szerbeket (mint Vojislav Maksimović), hanem azt, hogy a gyűlölet a hosszú és rossz oszmán uralomból ered, amely történelmileg hiteles, alátámasztható állítás (Milutinović 2018, 292–309).

Polemizálhatunk ugyan Palavestra politikai nézeteivel, s szakmai szempontból is kifogásolhatjuk megállapításait. Azt például, hogy a *Levél 1920-ból* értelmezése esetében mennyire lehet „esszéisztikus és programszerű” írásnak tartani, valamint hogy említetlenül hagyja, hogy gyűlöletről szóló idézeteit nem Ivo Andrić mondja, hanem a másodlagos narrátor, Max Löwenfeld, s azt sem

⁴⁴ „Та прича изразито есејистички и програмски карактер, [...] представља носећи стуб у његовом полоако стицаном, тешко и упозоравајућем виђењу балканског тамног вилајета и мистичне босанске коби у сусрету Западне и Источне цивилизације.”

⁴⁵ Bosznia e metaforája a fejezet során többször megjelenik.

jegyzi meg, hogy milyen fontos szerepet játszik az elbeszélésben a kontrasztív ironia és az ellenpontosítás használata.

Fontos ugyanakkor tudatosítani az írás korának kontextusát, az első háborús év sokkját és traumáját. Palavestra könyve éppen megelőzi az Andrić-centenárium és az író szobrának újraállításával kapcsolatos rendezvények apropóján kibontakozó szerb nacionalista politikai diskurzust, amellyel e tanulmányt indítottuk. 1992-ben pedig a sötét vilajet toposza sem töltődött még fel a kimondottan negatív és manipulatív politikai jelentésekkel. Bár kijelentései gyakran élesek és provokatívak, nem lépik át a politikai korrektség határát.

Palavestra nézeteit, függetlenül attól, hogy polemizálunk-e vele vagy sem, tehát botorság lenne elítélni, nacionalistának minősíteni pedig – amely ugyan elég könnyű lenne, tekintve a nagyszerb politikai diskurzushoz hasonló témái miatt – újabb példa lenne a paranoid félreolvasásra, vagy az elfogult csúsztatásra, amelyekre fentebb láthattunk példát. Vagy talán valamiféle túlhajtott *woke culture* nevében inkább ne is beszéljünk érzékeny témákról?

Összegzés, avagy „*woke hysteria*”?

Jelen tanulmány a szerb nacionalista olvasatok kérdéséről szóló diskurzus elemzése kívánt lenni.⁴⁶ Összegzésünk az egész problematikát illeti.

A *Levél 1920-ból* recepciója különös irodalmi jelenséget példáz: mint láthatuk, a különböző szaktanulmányok azért íródtak róla, hogy az ideológiailag korrumpált (félre)értelmezéseket helyre tegyék irodalomtudományi, szakmai eszközökkel. Ez Žaneta Đukić Perišić, Perina Meić, Dušan Glišović értelmezése mellett Krešimir Nemec, Hatidža Dizdarević Krnjević, Enver Kazaz, Edin Pobrić írásában explicit módon is megjelenik.

A bosnyák nacionalista Andrić-kritika képviselői, mindenekelőtt Rusmir Mahmutćehajić az elbeszélést az író iszlamofóbiájának bizonyítékaként értelmezték, amelyben a szerző boszniai muszlimok iránti ellenérzése, sőt gyűlölete nyilvánul meg, amelyet legvilágosabban jellegzetes orvos alakjai képviselnek. Zoran Milutinović e manipulatív olvasat s e recepció elfogultságait szakmai alapokon tisztázta.

Az elbeszélés legradikálisabb korrumpálása és abúza a nacionalista háborús szerb politikai beszédben történt, mint Dobrica Ćosić és Vojislav Maksimović példáján láttuk, az elbeszélést a nagyszerb ideológia igazolására használták.

⁴⁶ Булатовић, i. m., 39. [„...изречени не са циљем да послуже као аргумент за етничку поделу Босне и Херцеговине, већ да апелују на превазилажење етничких подела у Босни и очување 'крње' југословенске заједнице.”]

Enver Kazaz és Zoran Milutinović vitája alapvetően annak kérdése körül zajlott, hogy létezik-e egyáltalán Ivo Andrić műveinek nagyszerb kritikája. Az üzenetváltás fogalmi problémái nyomán szögezzük le, hogy a kritika az irodalom szakmai önreflexiójának tekinthető, míg a recepció szélesebb merítést takar. Milutinović a *Fantom u biblioteci* című könyvében meggyőzően bizonyította, hogy nem létezik szerb nacionalista Andrić-kritika. (Igaz ugyan, hogy Veličković nyomán haladva nem vizsgálta meg az összes szerzőt, aki Andrićről írt, ami persze hatalmas feladat lenne.) Közbevethetnénk ugyan, hogy a recepció és az Andrić-kritika nem határolható el élesen, hiszen a nacionalista politikai beszéd fenti két példája, Ćosić és Maksimović is irodalmárok voltak. Igaz ugyan, hogy a véleményüket nem a kritikai recepció képviselőiként, hanem politikai aktorként fogalmazták meg Andrićről. Az elválasztás nehézsége egyébként a bosnyák nacionalizmus felől is releváns, hiszen Rusmir Mahmutćehajić monográfiája a kritikai recepció eseteként olvastatja magát, holott ideológiai elfogultságai világosan levezethetők a szerző politikai múltjából.

Predrag Palavestra példája arra mutat rá, milyen nehéz (ha nem lehetetlen) megvonni a határt az ideologizáló (nacionalista) és manipulatív olvasat között, amely ideológiai célokra használja fel a szöveget és a saját aktualizált értelmezés között, amely a szöveget az adott jelenkori probléma jobb megértésére használja. Ezen értelmezések elemzésénél mindig körültekintően kell eljárnia az olvasónak, ami a diskurzív és a kontextuális háttérrel illeti. Brecht profetikus Kafka-olvasata, amelyet korábban párhuzamként használtunk, éppúgy vitatható és kétségbevonható, mint az, hogy Andrić elbeszéléseiben, s különösen a *Levél 1920-ból* előre jelezte volna a polgárháborút. De ez talán természetes is, sőt, az idő folyásával elévülnek az aktualizáló olvasatok.

A szerb kritika (nem a nagyszerb recepció!) képviselőit, úgy látszik, többször illették a nacionalizmus vádjával, mint azt Damir Šabotić paranoid reakciója és Nenad Veličković csúsztatásai mutatják. Talán nemcsak a bosnyák nacionalista recepció ellenpontja megteremtésének valamiféle szimmetriára törekvés szándékával, de egy végsőkéig vitt „woke hystériával” jellemezhető ez a viszony, amely – képes beszéddel élve – az erdő minden árnyának mozdulatára farkast kiált. Érdemes lenne ezt az abszurditásig vitt érzékenységet, az irodalmi recepciót és a politikai korrektséget szélesebb kontextusban vizsgálni. A Milutinović által kínált Salman Rushdie példája (Milutinović 2018, 13–20) mellett gondolatébresztő lehet Voltaire *Mahomet* című drámájának recepciója, amelynek felolvasószínházi bemutatása ellen Ferney-Voltaire-ben és a svájci határ melletti Saint-Genis-Pouillyban a helyi muszlimok indítottak egyre szélesedő tiltakozó hullámot (Higgins 2006).⁴⁷ A vallási érzékenység mellett talán nem túl távoli a

⁴⁷ A kutatás korábbi fázisában az elbeszélés recepcióját és irodalomtudományos elemzéseit mellett a bosnyák nacionalista olvasat átideologizált (dez)interpretációjával foglalkozott (Száz 2022).

fajjal példálózni: Agatha Christie esetével, akinek korábban híres regénycímét írták át (Gilbert 2015), legutóbb viszont a HarperCollins kiadás szerkesztői a szövegbe is belenyúltak az etnikumra vonatkozó szavakat kigyomlálva, vagy az olyan eseteket, mint az „of black marble”, illetve az „Indian temper” (Hall 2023). Hasonlóképpen járt Roald Dahl is nemrégiben megjelent „javított” kiadásában, ahol olyan érzékenységet sértő szavakat töröltek, mint a „fat” vagy a nem is feltétlenül emberre vonatkozó „black” (Di Placido 2023). További példa lehet a Karl May *Winnetou*jának esete, amelyet nemrégiben vontak be a Ravensburger Verlag könyvesboltjaiból, mert állítólag romantizáló és sztereotipikus képet fest az indiánokról (Connolly 2022). Mit kéne tenni Andrić esetében? Átírni a „mržnja” szót? Vagy kivenni a gyűjteményes kötetekből? Kiítani a tamni vilájet kifejezést? S vajon milyen sors jutna Palavestrának? Nem kellene a *Knjiga o Andriću*t betiltani? „Pápai” indexre tenni?

Mindamellet, hogy az intoleranciára nincs mentség, az irodalomnak igenis feladata az érzékeny témák feldolgozása. A gyűlöletkeltést azonban nem szabad összetéveszteni a gyűlölet ábrázolásával.

Irodalom

- Beganović, Davor. 2018. Kako razmišljati o Andriću. *Ivan Lovrenović* portál, 2018. 09. 09. <https://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/davor-beganovic-kako-razmisljati-o-andricu> (2025. szept. 29.)
- Benjamin, Walter. 1998. *Understanding Brecht*. London – New York: Verso.
- Benjamin, Walter. 2001. „A szírének hallgatása”: *Válogatott írások*. Budapest: Osiris.
- Булатовић, Борис. 2017. Идеолошки типови интерпретације и актуализације Андрићевог књижевног опуса у постјугословенском контексту. *Култура* (156): 11–47.
- Connolly, Kate. 2022. German publisher pulls Winnetou books amid racial stereotyping row. *The Guardian*, 2022. 08. 23. <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/23/german-publisher-ravensburger-verlag-pulls-winnetou-books-racial-stereotyping-row> (2025. szept. 29.)
- Di Placido, Dani. 2023. ‘Woke’ Willy Wonka: Roald Dahl Edits Spark Controversy. *Forbes*, 2023. 02. 21. <https://www.forbes.com/sites/danidiplacido/2023/02/21/woke-willy-wonka-roald-dahl-controversy-explained/?sh=6bb6718a3816> (2025. szept. 29.)
- Dizdarević Krnjević, Hatidža. 1998a. Andrićeva priča o ljudskoj zabludi (Pismo iz 1920. godine). *Novi izraz* (1): 124–135.
- Dizdarević Krnjević, Hatidža. 1998b. Priča i njena senka (Ivo Andrić Pismo iz 1920. godine). *Novi izraz* (2): 137–141.
- Диздаревић Крњевић, Хатиџа. 2000. Белешка о наслову приповетке „Писмо из 1920. године“ Иве Андрића. *Књижевна историја* 32 (111/112): 219–224.
- Đukić Perišić, Žaneta. 2012. *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga.

- Gilbert, Gerard. 2015. And Then There Were None: BBC's new Agatha Christie adaptation would make the queen of crime proud. *Independent*, 2015. 12. 20. <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/tv/features/and-then-there-were-none-bbc-s-new-agatha-christie-adaptation-would-make-the-queen-of-crime-proud-a6780521.html> (2025. szept. 29.)
- Глишовић, Душан. 2017. *Иво Андрић: историја и политика. Прилог проучавању југословенских и српских политичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустријом*. Београд: Службени гласник.
- Hall, Rachel. 2023. Agatha Christie novels reworked to remove potentially offensive language. *The Guardian*, 2023. 03. 26. <https://www.theguardian.com/books/2023/mar/26/agatha-christie-novels-reworked-to-remove-potentially-offensive-language> (2025. szept. 29.)
- Hawkesworth, Celia. 2002. Ivo Andric as Red Rag and Political Football. In *The Slavonic and East European Review* 80 (2): 201–216.
- Higgins, Andrew. 2006. Blame it on Voltaire: Muslims ask French to Cancel 1741 play. *The Wall Street Journal Online*, 2006. 03. 06. http://uniset.ca/terr/news/ws_j_voltaire_mohammed.html (2025. szept. 29.)
- Kazaz, Enver. 2012. *Subverzivne poetike: Tranzicija, književnost, kultura, ideologija*. Zagreb–Sarajevo: Synopsis.
- Kazaz, Enver. 2014. Kritika mržnje i utopija ljubavi (Andrićevo „Pismo iz 1920” kao polifonijska narativna pozornica). In *Druga međunarodna znanstvena konferencija u oblasti književnosti i jezika: Zbornik radova*, ured. Enver Kazaz, Travnik, 8–9. novembar/studen 2014. 21–33. Travnik: Univerzitet u Travniku, Edukacijski fakultet.
- Kazaz, Enver. 2018. Milutinovićeva kritička mrena. *Ivan Lovrenović portál*, 2018. 10. 27. <http://ivanlovrenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceva-kriticka-mrena> (2025. szept. 28.)
- Mahmutćehajić, Rusmir. 2015. *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*. Beograd: Clio.
- Milutinović, Zoran. 2018. *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika.
- Милутиновић, Зоран. 2019. Босна је земља љубави или једанаест питања за Дамира Шаботића. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 38 (36): 483–540.
- Милутиновић, Зоран. 2020. Преношење фокуса Дамира Шаботића. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 39 (37): 483–540.
- Milutinović, Zoran. 2022. *Fantom in the Library: Is there a Serbian Nationalist Discourse in Ivo Andrić? / Fantom u biblioteci: Postoji li srpski nacionalistički diskurs o Ivi Andriću?* Beograd: Geopoetika.
- Nemes, Krešimir. 2016. *Gospodar priče: Poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Палавестра, Предраг. 1992. *Књига о Андрићу*. Књижевне теме X, БИГЗ, Београд: Српска књижевна задруга.
- Палавестра, Предраг. 1997. Трагови Андрићевих предсказања. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 14 (13): 16–19.
- Perchard, Adam. 2015. The fatwa and the philosophe: Rushdie, Voltaire, and Islam. *The Journal of Commonwealth Literature* 51 (3): 465–482.

- Pobrić, Edin. 2014. Glasovi mržnje i ljubavi u „Pismu iz 1920.” In *Druga međunarodna znanstvena konferencija u oblasti književnosti i jezika: Zbornik radova*, ured. Enver Kazaz. Travnik, 8–9. novembar/studeni 2014. 9–20. Travnik: Univerzitet u Travniku, Edukacijski fakultet.
- Száz Pál. 2023. Van-e földje a gyűlöletnek? Ivo Andrić: Levél 1920-ból című elbeszélésének értelmezése a kritikai hagyomány és a bosnyák nacionalista kritika fényében. In *Transzkulturalizmus és bilingvizmus 5.*, szerk. Németh Zoltán, Magdalena Roguska-Németh. 127–150. BÁZIS – Magyar Irodalmi és Művészeti Egyesület Szlovákiában.
- Šabotić, Damir. 2019. Bitka za Andrića. *Peščanik.net* 2019. 05. 16, <https://pescanik.net/bitka-za-andrica/> (2025. szept. 29.)
- Tutnjević, Staniša. 1989. Predstava o Bosni kao tamnom vilajetu kao osnova »poetike« grupe sarajevskih književnika i »krivica« Muslimanskog naroda za posljedice turske vlasti u Bosni. In *Književne krivice i osvete: Osvrt na knjigu Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata M. Rizvića*. 21–106. Sarajevo: Svjetlost.
- Тутњевић, Станиша. 2000. Национални аспект рецепције дјела Иве Андрића. У: *Динамика српског књижевног простора*. 183–243. Бања Лука: Глас српски.
- Тутњевић, Станиша. 2019. *Андрићева слика Босне на размеђу поетике и идеологије*. Источно Српско Сарајево: ЈП „Завод за уџбенике и наставна средства” а. д.
- Veličković, Nenad. 2020. The Serbian Discourse on Ivo Andrić: Some Traces of a Collective Trauma. In *Trauma – Generationen – Erzählen Transgenerationale Narrative in der Gegenwartsliteratur zum ost-, ostmittel- und südosteuropäischen*, eds. Yvonne Drosihn, Ingeborg Jandl, Eva Kowollik. 433–453. Berlin: Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur.
- Žanić, Ivo. 1996. Pisac na osami: Upotreba Andrićeve književnosti u ratu u BiH. *Erasmus* (18): 48–57.
- Žanić, Ivo. 2007. Az író magánya. Andrić műveinek felhasználása a boszniai háborúban. Ford. Vojnics Ibolya. *Ex Symposion* (61–62): 23–35. (Tematikus szám: Ivo Andrić)

Pal SAZ

PROROČANSTVO, POLITIKA, PARANOJA

Analiza diskursa u ideološkim interpretacijama Andrićevog Pisma iz 1920. godine

Ova studija nudi analizu diskursa pripovetke Iva Andrića *Pismo iz 1920. godine*, istražujući njena iskrivljena tumačenja pod uticajem nacionalnih ideologija kao i naučne konfrontacije, proizašle iz ovakvih tumačenja. Pošto sam u prethodnoj studiji istražio ulogu ove pripovetke u bošnjačkom nacionalističkom diskursu, ovog puta me zanimaju velikosrpska čitanja, posebno slučajevi kada je pripovetka korišćena kao argument u srpskom nacionalističkom političkom govoru i simboličkoj politici tokom građanskog rata. Značajna diskusija razvila se oko pitanja da li Andrićev tekst, posebno zbog pogrešno napisanog naslova u rukopisu, ima proročanski karakter, kao što je sugerisao Predrag Palavestra u članku objavljenom 1997. godine, navodno predviđajući građanski rat. U studiji se analiziraju i dve knjige Zorana Milutinovića, posvećene

ideološkoj retorici u recepciji Andrića, kako bi se utvrdilo da li postoji proverljivi srpski nacionalistički diskurs o Andrićevoj pripovetki. U svojim knjigama, kroz opsežnu analizu postojećeg diskursa, Milutinović uverljivo pokazuje da se diskurs u znaku nacionalizma ne može potvrditi. Konačno, kroz analizu monografije Predraga Palavestre o Andriću iz 1992. godine, studija ukazuje na potrebu za pažljivom kontekstualizacijom, kako bi se odgovorilo na pitanje o eventualnom postojanju ideoloških predrasuda u interpretacijama i, u slučaju potrebe, pristupilo demantovanju takvih ocena. Nalazi sugerišu da optužbe protiv Andrića iz pristrasne bošnjačke kritike mogu biti smatrane paranoidnim fenomenima ili, u najmanju ruku, slučajevima „woke histerije“.

Ključne reči: analiza diskursa, Ivo Andrić, Južnoslovenska književnost, ideologizovana interpretacija, nacionalistička ideologija, recepcija

Pál SZÁZ

PROPHECY, POLITICS, AND PARANOIA

A discourse analysis of ideological readings of Andrić's Letter from 1920

This study undertakes a discourse analysis of Ivo Andrić's narrative *Letter from 1920*, examining its distorted interpretations influenced by national ideologies and the scholarly dialogues that have emerged around these (mis)interpretations. Having previously explored the narrative's role within Bosniak nationalist discourse, this investigation focuses on so-called Greater Serbian readings, particularly instances where the narrative was employed as an argumentative tool in Serbian nationalist political rhetoric and symbolic politics during the civil war. A notable discourse has developed around the question of whether Andrić's text, particularly due to a misspelled title in the manuscript, possesses a prophetic quality, as suggested by Predrag Palavestra in his article in 1997, seemingly anticipating the civil war. The study further examines Zoran Milutinović's two books on the ideological rhetoric surrounding Andrić's reception to determine whether a verifiable Serbian nationalist discourse on the narrative exists. In his books, and through the subsequent extensive discourse, Milutinović persuasively contends that no such discourse can be substantiated. Finally, through an analysis of Predrag Palavestra's 1992 monograph on Andrić, the study highlights the necessity of meticulous contextualisation to address the question of ideological bias in interpretations and, where appropriate, to refute them. The findings suggest that the accusations levelled against Andrić by biased Bosniak criticism may be regarded as paranoid phenomena or, at the very least, instances of 'woke hysteria'.

Keywords: discourse analysis, Ivo Andrić, South Slavic literature, ideologised interpretation, nationalist ideology, reception